

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII-XVIII ст.: ДЕЯКІ АСПЕКТИ СВІТОГЛЯДУ ТА ЕТИКЕТУ

Поступовий процес покріпачення широких верств населення українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої в значній мірі формував у середньовічному суспільстві думку про нібито законність і закономірність безправності більшої частини селянства (до того ж в основному освячені церквою). Воля можновладця, праця на нього посполитого (або як еквівалент її - виконання повинностей і сплата поборів) нерідко розглядалися не лише державницькою елітою, а й нижчими верствами як цілком природне явище. Вимога сумління та покори найчастіше були критеріями чеснот особи її благонадійності. Це мало глибоке соціальне коріння, яке сягало в Київську Русь, часів «Руської правди».

Законодавчо селянина в повну залежність (чи то поземельну, чи то особисту) від його господаря визначали різного роду “устава” на “ухвали” XV ст., три Литовські Статути XVI ст. Вища політична влада санкціонує це, очікувала на відповідне усвідомлення та сприйняття цих актів всіма індивідуумами країни. Причому дідич часто ставав не тільки безпосереднім суддею своїх підданих, а й претендував на володіння їх “душею” (особисто чи через місцевого пастора) та тілом. Таким чином встановлювалося “право бідності” - “beneficium annotationis”. Зокрема «Устава на волоки» 1557 р., затверджена польським королем Сигізмундом II Августом і проведена в Литві, Білорусі та частково в Україні (великокнязівських володіннях Кременецького повіту на Волині) проголосила, що кмети (незакріпачені селяни в XIV - першій половині XVI ст., а в другій половині XVI - першій половині XVII ст. перетворені на холопів) і землі, які ті обробляли, є власністю можновладця. Скупівля в них землі “не без пролиття сліз”, наділення гіршою, ніж у державця, набули масового характеру, глибоко позначилися на їх побуті й сприйнятті відносин: посполитий-земля-феодал¹. Литовські Статути (особливо третій) повністю відібрали право свободи в селянина, його вільного переходу в пошуках кращих умов для існування. А цього, як зазначено в «Літописі Самовидця», “не звикла была Україна терпіти... Бо сами державци на Україні не мешкали, тилко уряд держали, и так о кривдах людей посполитих мало знали, албо любо и знали, толко засліплени будучи подарками от старост и жидов арендарей же того не могли узнати, же їх салом по їх же шкурі и мажут: з їх подданних выдравши, оним даруют, що и самому пану волно было узяти у своего подданного, и не так бы жаловал подданній его”².

Історична свідомість і система цінностей селян не узгоджувалися з таким станом, породжували масові протести. Руйнівником цих основ, “запереченням” тогочасних виробничих відносин, на думку М.Василенка, стало козацтво, як клас³. Правда, в союзі й тісній підтримці широких верств поспільства і в першу чергу селянства. Головним гаслом у останнього було: “Землі й волі!”. Як казали предки: “Vita sine libertate, nihil”.

Свобода, як усвідомлена необхідність буття - ця ідея пронесена українцями через роки Національної революції й Визвольної війни середини XVII ст., так звану Руїну і поглинання Козацької держави Російською імперією була близька і зрозуміла багатьом передовим європейцям нового часу. Зокрема німецький письменник, аташе французького посольства в Санкт-Петербурзі Й.-Б.Шерер (1741-1824) у книзі «Анали Малої Росії, або історії запорозьких і українських козаків..., від їх початків до наших днів, у супроводі скороченої історії козацьких гетьманів і відповідних документів» (Париж, 1788) зазначив, що він оповів минуле більш славного, аніж відомого народу, первочини якого сягають понад 800 літ у глибину. Українці, на думку автора, гідні уваги кожного освіченого європейця: “Бо коли образ зусиль цього народу для збереження своїх вільностей, віри, устрою і звичаїв, словом усього, що є дороге людині, цікавить наше жадібне наук століття, то ми не в силі достатньо оцінити запалу і спонук, які оживлюють цей нарід”. А далі зазначається, що їх “батьки переказували своїм синам горде почуття незалежності, як найдорожчу спадщину, причому клич - “Смерть або Воля” - був їх одиноким заповітом, що переходив з батька на сина, разом з прадідівською зброєю”⁴.

Національна революція і Визвольна війна середини XVII ст., значною мірою змінивши форми політичного правління на більшій території українських земель, внесли кардинальні корективи не лише в економічний розвиток, а й неабияк вплинули на світогляд, систему цінностей, суспільні орієнтації основних груп населення. Причому слід враховувати той факт, що мало хто в крові в той час “рук своїх не вмочив” і пограбування добр не чинив.”... Туга велика людем всякого стану значним была...”⁵. Історична свідомість українців почала відлік нового часу, а їх пам’ять назавжди закарбувала перебіг основних тих подій. Самі ж селяни поділили своє життя на два періоди: “при владені лядском”, коли особисто перебували “за ляхом” і “от изгнанія з Малої Россіи ляхов”, “после полского владенія”. Так, наприклад, говорили старожили сіл Степанівка (Ніжинський полк), Мезин, Радичів і Іванків (Чернігівський полк) при складанні так званого “Генерального слідства про маєтності” 1729-1730 рр. по всім 10 полкам Лівобережної України⁶. Окрім того, за їх переконанням, за гетьмана Б.Хмельницького більшість сіл перетворилася на вільні військові, а отже ні в чиєму підданстві й власності не перебували. Таким чином селяни вважали себе незалежними, здобувши свободу в ході революції та визвольної війни⁷.

Такі погляди знайшли своє певне відбиття у вітчизняній історіографії. Зокрема, М.Ткаченко був переконаний: Козацька революція повністю скасувала ті закони та права, що їх мали панівні верстви щодо селянина. Останній стає вільною людиною, меж між суспільними групами за Хмельниччини не існувало⁸. Хоча в дійсності попереднє законодавство стосовно посполитих, зокрема Литовський Статут, ніхто офіційно не відміняв. У кінці 1653 - на початку лютого 1654 рр. гетьман як одну з вимог висував перед царем підтвердження набутого статусу лише шляхтичів, козаків і міщан. “...В Запорожском де Войске хто в каком чину был по ся места, и ныне бы государь пожаловал, - йдеться в статейному списку російського посольства на чолі з В.Бутурліним напередодні й під час проведення Переяславської

ради, - велел быть по тому, чтоб шляхтич был шляхтичем, а казак казаком, а мещанин мещанином; а казаком бы де судитца у полковников и сотников. А что де не так быть, как были за польским королем...”⁹. Одночасно Б.Хмельницький своїми універсалами зобов’язував селян виконувати повинності “по-прежнему”. На думку сучасника, вони на деякий час просто “откликли были давати подачок”, але їх незабаром знову “повернули в послушенство”¹⁰.

Проте, як би там не було, не можна не погодитись з твердженням В.Смоляя, що саме за Хмельниччини “селянин вперше відчув себе господарем становища, одержавши можливість певною мірою вільно розпоряджатися результатами своєї виснажливої праці”¹¹. В бурхливому пориві досягти спільних цілей - для загального національного блага українців - внутрішні соціальні протиріччя в країні неабияк послабили, про що конкретно свідчив факт порівняно легкої можливості для селян “ставити в козаки”¹². Подальший же, більш глибокий, поділ суспільства на різні прошарки та верстви, формував у населення етикет, що помітно змінювався порівняно з попереднім періодом. В народі досить швидко ствердилася думка про пріоритет “козацького товариства”. Навіть у XVIII ст. простий люд с.Горчаки (Стародубський полк) продовжував вважати, що коли почалося вигнання ляхів, “можнейшіе пописались в козаки, а подлейшіе остались в мужиках”¹³. Така думка була досить поширена в межах Гетьманщини і переходила від одного покоління до наступного.

В цілому підтримуючи демократичні засади в системі “козацького” правління, оформлені 1648-1649 рр., селяни були порівняно консервативними в сприйнятті республіканських ідей, які саме тоді поширювалися по Європі, викликані спалахом буржуазних революцій. У першу чергу їх хвилювали вузькі соціальні завдання: обрання “справедливого” місцевого голови громади, “чесного” вйта, “пана” возного, іншого сільського керівництва та вправного парафіяльного священика. Вони не так одностайно, як скажімо запорожці, могли у відповідності “духу” української нації, яка “струснула навіть польським тронем” (за висловом сучасника - француз), прагнути не тільки усунення зловживання та упорядкування функціонування адміністрації, а й наважувалися аналізувати (критикувати) суть існуючої влади, гадане божественне право, шукати походження законності в “розумі”, історії, добровільній згоді людей, народній волі - вищому критерії. Таким чином, переважно козаки і краці представники міщанства нападали на монархічні принципи (наприклад, тенденції до спадковості гетьманської булави Б.Хмельницького), вводили в “моду” республіканські ідеї, правда, при цьому ніколи не закликаючи до скасування ще “чужого” їм тоді царату.

Зрозуміло, говорячи про так званий “республіканізм” українців, ми не маємо на меті його сучасні ознаки та визначення. Тільки через сто років після початку Визвольної війни, 1748 р., видатний французький просвітитель і письменник Ш.-Л.Монтеск’є (1689-1755) у праці “Про дух законів” сформулював визначення республіканському ладові, яке на той час стало класичним: він “є таким, коли народові в усьому його складові або частині належить верховна влада”. Очевидно, слід згадати міркування й іншого французького просвітителя і філософа Ж.-Ж.Руссо

(1712-1778), який у трактаті «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762) твердив, що “не існує такого уряду, до такої міри підданого громадянським війнам і внутрішнім заворушенням, як демократичний або народний”. Важливе спостереження з огляду застосування його до українських подій: міжстаршинської боротьби, Руїни тощо.

Протягом всієї історії Української держави, навіть пізніше, в простого люду зберігалася віра в справедливість “доброго” гетьмана, царя, окремих можновладців, жевріла надія на те, що ті зможуть заступитися за них у боротьбі за соціальні права, поліпшити їх умови життя. “Найясніший королю, милостивий наш пане! - писали у скарзі на можновладця селяни сіл Тершова та Завадки Самбірської економії Перемишльської землі до Августа III 16 травня 1758 р. - Як вірнопіддані припадаємо до панських ніг з цим покірним та гарячим проханням, вимолюючи ласку при такій великій нашій кривді, яку [ми] терпимо від ясновельможного молодшого пана Казимира Конопацького, що панує тепер над нами вже п’ять років. [Він] поводить з нами безправно, примушує відробляти [повинності] понад інвентар і встановлює свої закони, наказує працювати за своєю волею і бажанням”¹⁴.

Нерідко відступ від народних сподівань, наприклад, укладання Білоцерківського договору 1651 р., селяни безпосередньо сприймали як повернення до “старих порядків”, до життя “по давньому”¹⁵. Гірких роздумів сповнені рядки думи про примирення володаря булави з урядовцями Речі Посполитої в Білій Церкві (“Утиски польської шляхти і нове повстання проти неї”): “Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починив, що з ляхами, із мостовитими (панами), у Білій Церкві замирив”¹⁶.

Зате звільнення українців від “лядської неволі”, розпочате на чолі з Б.Хмельницьким щиро очікували в багатьох куточках країни:

“Ой Богдане, Богданочку,
Звільнив ти Україну,
То не забудь же Богдане,
Нашу Буковину”^{* 17}

Далекоглядною і глибокопродуманою в усній народній творчості виглядає міжнародна політика керівника Української козацької держави, зокрема, його безпосередні зв’язки з урядами Молдови, Трансільванії, Швеції, Кримського ханства, Туреччини і Росії¹⁸. “Слава його не вмирає”, - зазначено в іншій народній думі, бо він зумів здобути для українців етнічну незалежність.

Після Національної революції, Хмельниччини на всій території України, здавна освоєної й заселеної людьми, спостерігався неухильний наступ на соціальні здобутки селянства. При цьому впливали не лише внутрішні, а й зовнішні фактори: постійні війни, періодичні стихійні лиха, вимушені міграції людності. Вони мали свою специфіку в західних, правобережних і лівобережних регіонах. Наприклад, у

---

* Співачка цієї пісні О.Яновська - жителька с.Стебнів, Путильського району, Чернівецької області свідчила, що пісня була відома далеким її предкам, які втекли з Волині на Буковину (“в гори”) ще за часів панщини.

60-ті роки XVIII ст. із значно спустошеного через військові події правого берега Дніпра почався масовий рух на Лівобережжя, Слобожанщину й далі - на Південь. Нового суспільного забарвлення набули розуміння цінності землі, відчуття свободи, прерогатива народних традицій. Останні на нових місцях, де помітно меншим був вплив влади дідича і вищих керівних органів, ставали нерідко визначальними серед мешканців, які тільки-но почали облаштовуватися і не могли вести самостійне господарство. Цілі слободи виникали на “порожніх” землях і ніхто з тих, кому вони належали за законом, не виступав проти цього - незанятого простору існувало чимало. Літописець С.Величко засвідчив: “...Многими купами и таборами зо всех поветов собирався и болесними серцами, а слезоточителными очима вечне з своїми красними тамошними селеніями и угодіями пожегнавшись (попрощавшись. - О.Г.), що живо на сюю Днепра сторону (лівобережну. - О.Г.) перебрался и где улюбя, по разных сегобочных полках украинно-малороссійских для житія своего избирал и заседал месца; ...и вся сегобочная Украина, пред тем малолюдствовавшая, от того времени тогобочными людми украинскими наполнилася и умножилася”¹⁹.

Джерела зберегли чимало свідчень і тлумачень селянами історії поземельних відносин у Гетьманщині. Нерідко погляди посполитих на проблему походження володіння чи користування землею суперечили офіційним нормативам, бо йшли в розріз інтересам місцевих дідичів. Так, досить характерною є оповідь мешканців с.Порохня (Новгород-Сіверщина) 1705 р. Його старожили “до Хмелнитщини... признавали под сумленем так: когда, мовит, еще лядская держава тут была, именно неякогось Песочинского, в той час к грунтам порохонским от грунтов села Знобы межа была - протучок Красичин, и по той протучок грунта сливали порохонские, до того часу поки Чернацкая слобода подана катедре в поданство, втой же час грунта наши порохонские... от селян наших отобрано и привернено оние до слободы Чернацкой; и уже под сорок лет жители слободы Чернацкой тими грунтами, в порохонціов отобранными, владеют; и наши, мовит, селяне порохонце в тие свои грунта не в той час не вспоминалися, а не тепер в оние втручаются; бо тіе порохонские отобранные грунта до слободы Чернацкой *гулящие были, а не заживаніе*; тилко порохонскими слили, по меже старинной, за лядзкой держави вчиненной”²⁰.

В наведеному уривку звертає на себе увагу закономірність перерозподілу земельної власності та як селяни цілком природньо (“спокійно”) сприймали сам факт передачі “в підданство” (у даному випадку монастиреві) слободи, яка перед тим вважалася вільною. Однозначно своїми вони називали такі угіддя, оранки і т.д., якими володіли від батька до сина - “дедизні” й “отческі”, тобто успадковані по чоловічій лінії.

Помітно змінювало менталітет селянина його переселення до міста, де він, осівши починав займатися ремеслом або торгівлею. Коли міський “дух” і не міг повністю гарантувати незалежність колишнього підданого на Західній Україні, Лівобережжі та Правобережжі, то повернути того “пан” мав змогу лише після тривалих розшуків і наполегливого клопотання в міській адміністрації чи через суд. На слабо заселених просторах Слобожанщини в другій половині XVII - початку

XVIII ст., а на Півдні майже до кінця XVIII ст. це зробити було ще важче. Правда, інколи спостерігалася й інша практика - особисто вільний селянин за певних обставин "добровільно" проголошував себе кріпаком. У Польщі такі факти відомі та території північно-західних регіонів, де вільні селяни трималися довше і мали обмежені можливості переселення на малообжиті землі²¹. В Гетьманщині на початку XVIII ст., наприклад, як у народі, так і в адміністрації ще неординарно сприймався перехід "малоросіянина" у "довічне підданство" можновладцям з Росії. Це явище тоді ще не стало типовим, а тому викликало багато запитань у причетних до його вирішення осіб. Зокрема, старшина І.Ніс змушений був безпосередньо звернутися за роз'ясненням до керманіча з приводу "скарги" посполитої Радички на сина, який "отдался в вечное подданство (тобто фактично кріпацтво. - О.Г.) людям великороссийским" (1710)²². Згодом, у зв'язку з поширенням земельної власності росіян і посиленням влади царату на українських землях такі випадки вже не викликали непорозумінь.

На Слобожанщині шлюб вільної людини з особою, що перебувала в кріпосній залежності, нерідко цілком усвідомлено сприймалося першою як перехід у довічне "підданство" з відповідними наслідками (відбування панщини тощо). На що видавався і належним чином оформлений "запис". Так, мешканець Харкова Ф.Гриценко 24 січня 1725 р. підписався під таким зобов'язанням перед старшиною: "Служить и жить бы мне Федору, жене и детям моим в него Романа Григорьевича Квитки и в детей его вечно, за то, что понял я Федор себе за жену его Романа Григорьевича крепостную дворвую девку Палагею"²³.

На Західній Україні такого роду приклади вже давно стали узаконеною традицією.

Слід зауважити, що в межах Речі Посполитої, порівняно з Лівобережжям і Слобожанщиною, негативні явища в середовищі селянства мали більш виразний характер, бо досліджуваний період в її економічному розвитку, на думку деяких вчених, став, "безперечно, самим тяжким"²⁴.

Одним із важливих аспектів, який відбивався на більшості сторін життя сільського поспільства, були його взаємини з владою. Певний час, у період виникнення та формування основ старшинської адміністрації й нового місцевого судочинства "прорахунки" і недоліки в їх діяльності значною мірою "виправлялися" активною участю, зацікавленістю самого населення. В народі довго після 1648 р. існувало переконання, що через декларовану на "радах", "колах" і т.д. виборність всього державного керівництва, в тому числі й гетьмана, всі органи влади перебували в залежності від волевиявлення широких верств. Козацька верхівка, сільські війти, отаман і, навіть, священик в ідеалі мали відповідати загальним вимогам, обиратися на свої посади, а тому при невідповідності будь-коли могли бути зміщені. Вимога з "гори" про необхідність дотримання суворої станової та службової ієрархічності почала більш-менш чітко проявлятися лише десь у 20-ті рр. XVIII ст., коли виникла потреба у зведенні всіх діючих у Гетьманщині законів в єдиний кодекс. До того нерідко траплялося, так що, скажімо, впливова особа

полковника раптом займала посаду полкового судді, міського отамана, а то й ставала рядовим козаком²⁵.

Демократія, породжена повстанням, могла підтримуватися і розвиватися лише зброєю в ході Визвольної війни, у відчайдушній боротьбі урядів Польщі та Росії за українські землі. Як це не парадоксально, певна стабілізація в країні за правління І.Мазепи та І.Скоропадського обумовила звуження виборного начала. А Петро І грамотою від 22 січня 1715 р. взагалі заборонив обрання старшин у полках і сотнях вільним голосуванням, без попереднього узгодження з царським стольником Ф.Протасєвим та прямого дозволу царя²⁶. Подальші спроби населення самостійно обирати собі керівництво офіційно розглядалися як анахронізм, данина давнім традиціям, які вже не мали законної сили. Правда, слід зазначити, що останні продовжували зберігатися в сільських громадах і сябринних спілках. Через справи останніх для більшості їх учасників була єдина можливість проявити свої громадські здібності й виявити власні суспільні погляди та почуття. Посилення гніту стосовно всіх членів громади, селяни вважали як порушення їх “звичаю”. Критерієм у цьому випадку міг бути складений перед тим “інвентар”, коронна люстрація їх повинностей. Про це зокрема йшлося в скарзі від громад багатьох сіл Щуровицького староства до референдарського суду 1761 р.²⁷

Зацікавленість селян оповідями про гетьманів, старшин, царів й їх родин, Карла XII, повстанцями і т.д. свідчили про великий інтерес до соціальної дійсності не лише національного, а й міжнародного масштабу.

Як бачимо, для селянського світосприйняття тієї доби хоча і було характерним збереження багатьох елементів буденної свідомості середньовіччя (через високу релігійність, багатовікове існування феодального гніту, стійкості звичаїв і т.д.), в ньому проявлялися й буржуазні ознаки. Нові умови виробничої діяльності, посилення соціального протесту, гострі конфесіональні суперечності (особливо на Західній Україні, Правобережжі), розвиток освіти - все це не могло не позначитися на духовному житті селянства. Воно з часом більше диференціюється, стає менш однорідним. Проте невід’ємною рисою селянської психології залишається тісний зв’язок із землею та висока оцінка сільськогосподарської праці. Хліб продовжував лишатися “усьому голова”. Це добре розуміли сучасники. Автор збірки віршів, збирач українських прислів’їв і приказок Климентій Зинов’єв (друга половина XVII - перша третина XVIII) так поетично висловився “О ратаях, або теж пашущих хліб людех”:

Над всі ремесла потрібніще подобно
пахарство: же тоє всему світу вигодно.
Бо хоч би хто срібло і злото могл робити,
а не міючи хліба злота не вкусити.
Мовленна тая реч, же хліб серце укріпить,
єслі хлібом животи человек покріпить.
І без хліба немощно всяким пробувати,
бо без него з голоду могут умирати.

***

А так хліб святий всюда всім не безпотребен,
але і невірним он на світі потрібен²⁸.

“Святість” хліба, безперечно, становила квінтесенцію селянської дійсності. Він супроводжував людину і в останню путь. На думку автора «Топографічного опису Харківського намістництва з історичною передмовою» (1788), хороший чи поганий урожай залежав не тільки від сприятливості весни і літа, потім від придатності ґрунту, від часу посіву, від якості насіння, а й від розуму і праці господаря. “Земледеліе есть первый для человека труд”, - наголошено в документі²⁹. А українські селяни, як свідчив англієць Джозеф Маршаль 1772 р., є “найкращі хлібороби в цілій Росії”³⁰. Поступова руйнація сільських структур - общин, сябринних союзів, обезземелення посполитих - породжували неспокій у суспільстві, зумовлювали масові вибухи протесту: Гайдамаччина (від початку XVIII ст. частково на Лівобережжі та Правобережжі), Опришківство (Галичина, Закарпаття, Буковина), Коліївщина 1768 р. (Правобережняя) та ін. Розпад солідарності селян, яка яскраво проявила себе в період Національно-визвольної війни, поступово створив несприятливі психологічні умови для життя та праці (наприклад, у період названий в народі Руїною). Часті епідемії, висока смертність дітей, голод, війни, стихійні лиха загострювали відчуття страху перед смертю та загробними карами. Ченці, священники активно культивували в пастві підвищене відчуття гріховності, провини перед Всевишнім, боязнь нечистої сили. Нездатність у повній мірі відрізнити природні явища від надприродніх, нерозвинутість засобів опанування навколишнім середовищем, поширення забобонів, схильність до неконтрольованої колективної паніки - нерідко ставали визначальними в поведінці людей (зокрема, спалення житла відьми, віра в упирів і вурдалаків тощо).

Маючи поксяденим об'єктом своєї праці майже виключно землю, посполиті нерідко прагнули вплинути на природу через релігію, різного роду закляття. Саме від них, за їх переконанням, багато в чому залежало яким буде врожай, стан худоби. Молитвами боролися проти шкідників ланів, посух, заморозків, повенів і т.д. У своїх сподіваннях вони зверталися до святих, знахарів і ворожок. Коли ж це не допомагало, могли звинуватити когось із сусід у злomu чаклунстві, пристриті, “дурному оці”, котрі викликали хворобу свійських тварин, рідних і близьких людей, неврожаї та інші лиха. Через це нерідко виникали обтяжливі судові процеси, де скоївших “недобре” примушували зізнатися в чаклунстві, в стосунках з дияволом. Ініціатива гоніння “відьом” часто виходила від селян. Шукати винуватця їх підсвідомо спонукали матеріальні та психічні негаразди. Скарги на несправедливість до себе, утиски можновладців становлять найчастіший мотив в усній народній творчості. Зокрема, в історичній пісні «Находився я із ралом» так про це йдеться:

Намахався я косою,
Набухався ціпом,

Пригнав воли я із роси
 Перед самим світом.
 Ніхто ж мені не докучив,
 Як той осавула,
 Загадує на панщину,
 А ще не заснув я³¹.

Проте поширення серед селян друкованої й рукописної продукції (книжок, указів, розпоряджень), їх колективне обговорення підвищувало їх рівень освіти, деякою мірою демократизувало їх знання. В Гетьманщині на середину XVIII ст. налічувалося понад 1 тис. шкіл, причому кожна сільська школа з українською мовою викладання припадала всередньому на 746 душ, що значно перевищувало відповідний показник по Росії³². Безперечно, сприяло проникненню письменності в сільську глибинку її поступове зближення з містом. Однак нерідко зустрічалися села, де мешканці були переважно не письменними. Так всі позивачі від громади (всього 9 чол.) с. Кам'янки Чорної Букського ключа Брацлавського повіту київському воеводі Ф.-С.Потоцькому під своєю скаргою на зловживання отамана С.Лобатого спромоглися поставити замість підписів лише “хрести” (1769 р.)³³. Разом з тим слід наголосити: кожний мешканець села був причетним до народної культури, бо не можна їм було не знати місцевих пісень, обрядів, колядок, приказок тощо. В масовій селянській культурі фактично всі ставали дійовими особами, а не пасивними споживачами її багатогранних надбань.

¹ Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. М., 1917. Ч.1-2; Гуслистий К. Нариси з історії України. К., 1939. Вип.2. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). С.140-142.

² Літопис Самовидця. К., 1971. С.46-47.

³ Василенко М.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. К., 1916. С.316.

⁴ Цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. К., 1992. С.168-169.

⁵ Літопис Самовидця. С.52.

⁶ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729-1730 г. //Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. Чернигов, 1901. Вып.1. С.34; Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729-1730 гг. //Там же. Чернигов, 1908. Вып.3. С.197, 198.

⁷ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. С.25-48.

⁸ Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII-XVIII вв. //Записки історично-філологічного відділу УАН. К., 1931. Кн.26. С.165.

⁹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. М., 1954. Т.3. 1651-1654 годы. С.473.

¹⁰ Літопис Самовидця. С.101.

¹¹ Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII-XVIII ст.). К., 1985. С.64.

¹² Акты ЮЗР. СПб., 1861. Т.3. С.216.

¹³ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку //Український архів. К., 1929. Т.1. С.499.

- ¹⁴ Селянський рух на Україні. Середина XVIII - перша чверть XIX ст. Зб. док. і мат.-лів. К., 1978. С.51.
- ¹⁵ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. С.215, 216.
- ¹⁶ Думи та пісні про Богдана Хмельницького /Упоряд. М.Г.Марченко. К., 1970. С.51.
- ¹⁷ Українська народна творчість. Історичні пісні. К., 1961. С.181.
- ¹⁸ Гуржій О.І. Про деякі оцінки політичної й військової діяльності Богдана Хмельницького в історичних піснях та думах українського народу //Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць. К., 1995. С.165.
- ¹⁹ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720: В 4 т. К., 1851. Т.2. С.355-356.
- ²⁰ Цит. за: Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1783 гг.). Историко-юридический очерк по архивным источникам. К., 1908. С.16-17.
- ²¹ История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. М., 1986. Т.3. С.254.
- ²² РДБ. ВР. Ф.159. №2414 (2619). Арк.1, 2.
- ²³ Цит. за: Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. Харьков, 1964. С.393.
- ²⁴ Rusiński W. Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie. Warszawa, 1969. Wyd.2. S.114.
- ²⁵ Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины XVII-XVIII вв. Прага, 1924. Вып.1. С.104.
- ²⁶ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. М., 1859. Ч.2. С.275, 276.
- ²⁷ Селянський рух на Україні. С.71-77.
- ²⁸ Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Львів, 1912. Т.7. Вірші ером. Климентія Зиновієва синана. С.99.
- ²⁹ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. /Упоряд. В.О.Пірко, О.І.Гуржій. К., 1991. С.33, 34.
- ³⁰ Січинський В. Чужинці про Україну. С.161.
- ³¹ Українська народна творчість. Історичні пісні. С.368.
- ³² Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. К., 1999. С.145.
- ³³ Селянський рух на Україні. С.147.

Іван Дзира

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ РІВЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНИХ ПАМ'ЯТОК 30-80-х РОКІВ XVIII ст.

Знайомство з історико-літературними творами 30-80-х рр. XVIII ст. переконує нас у тому, що їх автори намагалися розглянути найважливіші історичні факти, події та явища національної історії, котрі давали можливість обґрунтувати права і свободи українського народу та законність боротьби за них. При цьому в міру своїх можливостей вони зверталися до ділових паперів, що засвідчують певні факти, які мають юридичне значення, підтверджують соціально-політичні права як окремих суспільних верств, так і держави в цілому.